

PETTER KORKMAN

Vapaus ja valistus

Mitä on vapaus? Länsimaissa nähdään ehkä liian helposti nykyiset yhteiskuntamme nimenomaan 'vapaina yhteiskuntina'. Väitteeseen sisältyy paljon epäselvää, paljon ennakkoluulojen ryydittämiä oletuksia muiden yhteiskuntien epävapaudesta. Todellinen liikkumavara kulttuurin tai yhteiskunnan sisällä – jos tämä on se, mitä vapaudella haluamme tarkoittaa – on varmasti aina sekä rajattu että rajaton: löytyy aina valtaisa määrä asioita, joita ihminen voi tehdä, mutta aina myös lukematon määrä asioita, joita ihminen ei voi tai saa tai joita hänen ei kuulu tehdä. Silti vallitsee jonkinlainen konsensus siitä, että valistuksen aikana määrätynlainen poliittinen vapaus nousi sekä ihanteeksi ja poliittiseksi tavoitteeksi että konkreettiseksi eleyksi todellisuudeksi.

Mitä valistuksen poliittinen vapaus oikeastaan on? Elämmekö vapaustaistelun aikaa, vai onko valistuksen suuri vapauslaulu nyt vain vaivaannuttava vanhanaikainen loru?

Kun noin kaksikymmentä vuotta sitten opiskelin filosofiaa, puhuttiin jonkin verran Valistuksen 'hankkeesta' tai 'projektista'. Käsite oli tullut suosituksi Alasdair MacIntyren populaarien filosofianhistoriallisten kirjoitusten myötä (erityisesti *After Virtue*). Puhe hankkeesta viittasi tietoiseen pyrkimykseen luoda perusta sellaiselle maailmankuvalle ja etiikalle sekä poliittiselle ajattelulle, jossa ei viitata Jumalaan. Tarpeettomaksi käyneen Jumalan sijaan puhuttaisiin nyt tieteellisesti materiaasta ja sen liikkeestä, biologisista mekanismeista sekä yhteiskunnallisista tottumuksista ja ihmislunnonnosta.

Ajatus valistuksesta tällaisena Jumalan poistamisen hankkeena sai kuitenkin osakseen myös kritiikkiä. 1700-luvun poliittisissa teorioissa Jumalasta puhuttiin lähes joka sivulla! Moraali ja uskonto nähtiin hyvin laajasti uskontoon liittyvinä ilmiöinä. Mitään suoranaista Jumalan poistamisen hanketta ei 1700-luvulla tunnettu, kuten esimerkiksi Jerome Schneewind korosti kirjassaan *The Invention of Autonomy*. Ja kenen hanke valistus oikein oli, jos sitä hankkeeksi kuvattiin? Koulukirjoissa annetaan toisinaan vieläkin kuva muutaman ranskalaisen filosofin (*les philosophes*, kuten Voltaire, Diderot ja D'Alembert) älyllisestä hankkeesta, jossa perinteiset auktoriteetit kyseenalaistettiin, ja joka lopulta johti Ranskan vallankumoukseen ja sitä kautta poliittisen vapauden aikakauteen.

Toisaalta valistuksellisia virtauksia löydettiin monesta muustakin maasta, eivätkä eri yhteyksissä käydyt taistelut

olleet sama asia, vaan niissä puolustettiin erilaisia ajattelun, julkaisemisen, kaupan ja poliittisen tai kulttuurisen toiminnan vapauksia. Valistus ei kaiken kaikkiaan, näin tunnuttiin laajalti pääteltävän, ollut mikään yksi jaettu tietoinen hanke. Valistuksia oli monia, vaihtelevia eri maissa ja yhteyksissä, eikä yhdistäviä tekijöitä ollut helppo määritellä. Anders Chydenius oli meillä esimerkki valistuksesta, ja varmaa on, ettei Pohjanmaan piispa puolustanut ateistista maailmankuvaa!

Viimeisen kymmenen vuoden aikana on lämmitetty valistuksen hankkeen ajatusta uudelleen laihemmassa muodossa. Hollantilainen historioitsija Jonathan Israel on ehkä näkyvimmin puolustanut ajatusta, että valistus pitäisi ymmärtää suppeammin pienen radikaalien ajattelijoiden joukon vaikutushistoriaksi. Olisiko sittenkin niin, että ainakin muutama ”oikein” radikaali (hollantilainen) ajattelija oli päättänyt tähdätä ateistisen maailmankuvan ja moraalien puolustamiseen? Silloin valistusta kokonaisuudessaan voisi kuvata näiden radikaalien valistajien hankkeen heijastumisena laajempaan keskusteluun.

Israelin hanke ei ole vakuuttanut aatehistorian tunti-joita. Itse pidän koko lähestymistapaa aika onnettomana. Pyrkimys tehdä väkisin valistuksen ajan ajattelijoista ateistisen tieteellisen ajattelun puolustajasankareita liittyy 1900-luvun positivistisiin virtauksiin ja unelmiin, joita tieteellisesti orientoituneet älyköt tuolloin uneksivat. Varsinainen edistysuskon aikakausi ei ollut valistus, vaan viime vuosisata. Vielä 1970- ja kenties 80-luvullakin löytyi tukea uskomukselle, että tieteellinen sivistys korvaa asteittain uskonnollisen koulutuksessa, politiikassa, ja moraalissa, ja lopulta kokonaan. Monen tieteen ja akateemisen koulutuksen kentällä toimivan näkökulmasta näytti jollain tavalla moraalisesti oleelliselta, että kaikki ihmiset oppivat perustamaan maailmankuvansa akateemis-tieteellisen tiedon tuotannon varaan eikä uskonnon. Sivumennen sanoen: useimmat valistusta väkisin tiedepohjaiseksi vallankumoukseksi muokkaavat tutkijat ovatkin iäkkäämpää väkeä, viime vuosisadan tie-deuskoisten odotusten kasvattaja.

Nykyään voisi sanoa, että uskonto on tehnyt paluun politiikkaan, eikä monikaan jaksa kuvitella, että uskonto ainakaan maailmanlaajuisesti korvautuisi tieteellä maailmankuvan perustana. En ole aivan varma, onko asia edes kovin tärkeä. Ainakin moraalien ja politiikan puolella minulle on aidosti yhdentekevää, mitkä metafysiset uskomukset raamittavat toisten näkemyksiä. Siinä on minusta valistuksellisen vapauden aatteen kova ydin.

Jos valistus olisi tieteellisen ja anti-uskonnollisen maailmankuvan kaikkialle levittämisen hanke, olisi sen historiaa jokseenkin epäkiinnostavaa tutkia. Se olisi tiedepappien viime vuosisadalla korostama hanke, jonka alkutaivalta ei kovin uskottavasti voi sijoittaa niin sanotun valistuksen aikakaudelle 1700-luvulla, ja joka ei tänään kaiken kaikkiaan tunnu kovin merkittävältä asialta vaan lähinnä menneen talven lumilta. Olihan sitä paljon, mutta onneksi se sulii pois. Uskonnosta luopuminen tai moraalit ilman Jumalaa eivät olleet 1700-luvulla edistyksellisiä ajattelijoita yhdistäviä aatteita. Sen sijaan ajatus

yhteisestä edistyksellisestä hankkeesta oli monille tärkeä, ja sen ympärille syntyi keskeisiä rintamalinjoja.

Kirjaihmissen vallankumous

Lukutaito levisi nopeasti 1700-luvun Euroopassa. Saksassa nuori Luther halusi, että tavallinen kansa lukisi Raamattua itse, ja hänen saksankielinen käännöksensä loi samalla perustan kirjoitetulle saksan kielelle. Myöhemmin Luther huomasi, etteivät tavalliset saksalaiset lukeneet Raamattua ihan samalla tavalla kuin hän itse, ja he löysivät sieltä asioita, joita hän ei pitänyt raamatullisina. Siksi hän ryhtyikin vanhemmiten vastustamaan lukutaidon levittämistä ja korosti, että lukeminen (ja Raamatun tulkitseminen) kuuluisi ainoastaan papistolle. Niinpä lukutaidon leviäminen saksankielisillä luterilaisilla alueilla hidastuikin merkittävästi. Prosessia ei kuitenkaan voinut pysäyttää.

Lukemisen yleistyessä myös julkaistavien kirjojen luonne muuttui. 1600-luvulla julkaistiin pääosin latinankielisiä teoksia. Niitä kirjoittivat yliopiston koulutamat papit ja oppineet toisille papeille ja oppineille. 1700-luvulla tilanne muuttui radikaalisti. Latinankielisiä opuksia käännettiin kansankielille, ja niihin laadittiin selittäviä alaviitteitä ja esipuheita. Yhä enemmän kirjoja kirjoitettiin alun pitäenkin kansankielellä, ja yhä useammat kirjat käsitelivät muuta kuin teologiaa. Uusia kirjallisuuden lajeja syntyi, samoin uusia yleisöjä. Kirjoja sai monin paikoin vuokrata vaatimatonta tunti- tai päivätaksa vastaan vähän niin kuin elokuvia nykyisin. Mitään niin hienoa kuin moderni julkinen kirjasto ei ollut tarjolla. Syntyi *Valitut palat* -tyyppisiä lehtiä, joista useimmissa ilmoitettiin tavoitteeksi kertoa pääasiallinen sisältö *kaikista* niistä kirjoista, jotka menneen vuoden aikana oli julkaistu tiettyssä maassa tai jopa koko Euroopassa tai maailmassa. Milloinkaan aikaisemmin (saati myöhemmin, kirjojen määrän kasvaessa mahdolliseksi) ei ole ollut niin helppoa saada kansankielinen ja kohtuullisen kansantajuinen yleiskatsaus oppineen keskustelun koko kenttään. Samalla syntyi myös lehtiä sanan modernissa mielessä, julkaisuja, joissa kerrottiin kuulumisia ja uutisia.

Lukutaidon leviäminen yhä laajempiin yhteiskuntaluokkiin oli melkoinen vallankumous. Oppinutta keskustelua peilaavat kansankieliset lehdet toivat tavallisen kansalaisen eteen koko spektrin erilaisia uskonnollisia, poliittisia, moraalisia, ja maailmankuvallisia näkökulmia. Lukiessa ei enää vain tultu osaksi jatkumoa, asetuttu kirjan ihmisten ketjuun, jossa jokainen oppi saman asian. Moninaisten näkökulmien risteytyessä julkisessa keskustelussa jokainen joutui itse miettimään kantansa ja usein myös puolustamaan sitä kahviloissa ja kirjakerhoissa, joita nousi kuin sienä sateella.

Hieman romantisoitujen voisi sanoa, että moderni yksilö oli syntynyt: olio, joka määrittää oman kantansa tietoisena monista erilaisista vaihtoehdoista. Samalla oppineet kirjat saivat rinnalleen kasvavaa lukijakuntaa ruokkivia romaaneja ja ajanvietekirjallisuutta, jota lukemalla

pääsi peilaamaan sielunsa yksilöllisyyttä muun muassa suhteessa romanttisten tarinoiden sielunmaisemaan. Oppineet olivat tosin iät ja ajat lukeneet, vertailleet ja raketaneet omat isminsä. Uutta oli kuitenkin se, ettei keskustelu enää ollut aivan pienen piirin pohdiskelua.

Murros oli merkittävä, ja se sai luonnollisesti myös omana aikanaan paljon huomiota osakseen. Osa papistosta piti tilannetta huolestuttavana, ja vallanpitäjät pyrkivät myös parhaansa mukaan kieltämään sellaiset kirjat, joissa perinteisiä totuuksia kyseenalaistettiin liian rajusti. Monet pelkäsivät, että perinteisten totuuksien kyseenalaistaminen johtaisi kaikenkattavaan skeptisismiin, ateismiin ja moraaliseen vapaamielisyyteen. Monia piruja maalattiin seinille.

Samalla oppineistossa oli paljon niitä, jotka suhtautuivat murrokseen toiveikkaasti. Joillekin lukutaito muodosti oivan kanavan, jonka kautta he voisivat välittää omaa käsitystään todellisuudesta. Toisille arvokasta oli se, että ihmiset saivat tilaisuuden pohtia itse perinteen heille tarjoamia totuuksia ja auktoriteetteja. Valistuksen tunnuslauseena on toisinaan nähty muun muassa Kantin suosima *sapere aude*, joka tavallisesti suomennetaan ”uskalla ajatella itse”. Jo 1700-luvun alkupuolella oppineita keskustelija popularisoivat lehdet saattoivat esimerkiksi puolustaa merkitystään selventämällä, miten oleellista on, että ihmiset oppivat ajattelemaan itsenäisesti. Sama asenne ja arvolataus näkyi aikakauden taiteessa ja kirjoja koristavissa kuvissa, joissa usein näkyy symbolisessa muodossa oman lukemisen ja kirjojen tuoma valo ja valaistus.

Valistus on sekä prosessi että tietoinen hanke tai projekti. Hankkeena se on eräänlainen kirjajihmisten vallankumous. 1700-luvulla kirjajihmiset, eli kirjoja kirjoittavat, niitä toimittavat, niistä arvostelua kirjoittavat, niitä painavat ja myyvät ihmiset ja tietysti myös kirjoja runsain määrin omistavat ja niitä lainaavat tai vuokraavat henkilöt tai yhteisöt olivat mukana luomassa jotain aivan uutta. Muutos oli kaikkien nähtävissä ja herätti sekä pelkoa että innostusta. Luther ei ollut suinkaan ainoa älykkö, jonka mielestä olisi ollut parempi, ettei kansa sittenkään oppisi lukemaan. Mistäs sen tietää, minkälaisia ajatuksia tavalliset kansalaiset saavat päähänsä? Toisaalta oli paljon ajattelijoita, jotka toivoivat ja uskoivat, että kirjojen ja lukeneisuuden leviäminen laajempiin kansanryhmiin voisi lopulta johtaa epävapauden ja despotismin kukistumiseen. He uskoivat, että kun ihmiset saavat lukea ja tutustua erilaisiin näkökulmiin, he oppivat myös itsenäisiksi ajattelijoiksi. Sellaiset ihmiset eivät hyväksy valtioltakaan ihan mitä hyvänsä.

Vapaus ajatella itse

Kun vapaudesta ja epävapaudesta kirjoitettiin 1700-luvulla, oli yksi aihe ylitse muiden. Vaikka varsinaiset uskonsodat olivat ennemminkin 1500-luvun ja 1600-luvun alun ilmiö, joutuivat monet uskonnolliset vähemmistöt 1700-luvun alkupuolella taistelemaan oikeuksiensa puolesta. Tämä on selvästi yksi 1700-luvun suurista vapauskes-

kustelija: kysymys uskonnonvapaudesta vähemmistöön kuuluville uskonnollisille yhteisöille. Aiheesta keskusteltiin teorioissa, joissa korostettiin suvaitsevaisuutta ja pohdittiin valtiollisen vallan rajoja. Oikeus kuulua uskonnolliseen vähemmistöön oli yksi poliittisen vapauden muoto, jota moni uudistusmielinen puolusti – heistä muistetaan erityisesti John Locke.

Ajatus, että vähemmistökirkoilla on oikeus ole-massaoloon valtion sisällä, ei ollut mitenkään yleisesti hyväksytty. Monet ajattelivat, että valtion tehtäviin nimenomaan kuuluu auttaa kirkkoa tuomaan kansalaiset todellisen uskonnon piiriin, keinoja kaihtamatta. Toiset katsoivat, että valtion tehtävät tosin ovat puhtaasti maalliset, mutta monien uskontojen salliminen voi horjuttaa yhteiskuntarauhaa, joten valtio voi evätä uskonnonvapauden maallisin perustein. Näin argumentoi muun muassa vaikutusvaltalainen luonnon-oikeusajattelija ja varhaismoderni poliittinen filosofi Samuel Pufendorf 1600-luvun loppupuolella. Jotkut taas pitivät uskonnollista kasvatusta osana hyväksi kansalaiseksi kasvattamista ja halusivat nähdä valtion johdon vastuullisena, isällisenä valtana, joka tietää paremmin, mitä lapsi tarvitsee. 1700-luvun alkupuolella valtavirtanäkemyks oli yhä, ettei kansalaisten vapauksia, eikä ehkä etenkin uskonnonvapautta, pidä puolustaa, eivätkä kansalaiset joka tapauksessa kykene moiseen vapauteen.

Kysymys uskonvapaudesta ei kuitenkaan liittynyt ainoastaan vähemmistölahkojen asemaan. Uskonsotien jälkeisessä tilanteessa kristillisten lahkojen tai kirkkojen taipumuksena oli pyrkiä suojelemaan puhtasoppisuutta omiensa piirissä muun muassa julistamalla yhteisiä uskontunnustuksia, joihin erityisesti opettajia ja virkamiehiä vaadittiin kirjallisesti sitoutumaan. Tämä oli osaltaan reaktio tilanteeseen, jossa yhä laajempi lukeneisuus oli johtanut monenlaisiin uskonnon sisältöjen uudelleentulkintoihin ja jossa pelättiin, ettei mikään enää pysy varmana. Esimerkiksi Sveitsissä julistettiin uskontunnustus, jossa korostettiin, ettei Raamattua pidä tutkia selvittämällä alkutekstien historiaa, vaan vallitseva latinankielinen käännös sisältää koko jumalallisen totuuden. Kirjajihmisten vallankumous selvästi toi pelottavaa epävarmuutta mukanaan.

Kirkon ja uskonnon historiassa tämä oli käännekohta. Tähän saakka olivat kirkko ja sivistys pääasiassa kuuluneet yhteen. Juuri papit osasivat lukea ja ajatella. Nyt kirkot usein pyrkivät estämään liian lukemisen, etteivät ihmiset vain ajattelisi liian moninaisesti. Monen uskonasioita vakavasti pohtivan älykön mielestä kirkko ei enää ollut se instituutio, jonka puitteissa uskonnollinen ajattelu voi parhaiten uusiutua. Ei siis ihme, että kirkot toisinaan näkivät yliopisto-opettajien älyllisen vapauden uhkana uskon eheydelle ja pyrkivät säätelemään, mitä yliopistossa saa ajatella. Ei ihme myöskään, että puristuksiin joutuneet älyköt ryhtyivät puolustamaan omantunnonvapautta myös sellaisena oikeutena, joka jokaisella yksilöllä tulee olla yhteisössään. Uskonnonvapaus ei voinut olla vain vähemmistökir-

kojen oikeus olla olemassa instituutioina, vaan sen piti olla myös yksilöiden oikeus määritellä omat kantansa uskonyhteisönsä sisällä.

Kun 1700-luvulla puolustettiin poliittista vapautta tai kansalaisvapautta, oli siis omantunnonvapaus yksi keskeisiä teemoja. Monissa teorioissa korostettiin, että jokaisella ihmisellä ennen valtion syntyä on luonnollinen vapauden alue, jonka puitteissa he saavat päättää omasta elämästään. Kun poliittinen yhteiskunta eli valtio perustetaan, jokainen ihminen luopuu osasta luonnollisia oikeuksiaan tai vapauksiaan ja valtuuttaa valtion elimet huolehtimaan niistä. Moderneissa valtioteorioissa korostettiin mielellään, että valtion saamat valtuudet tähtäävät puhtaasti maallisiin päämääriin, ja että valtio ei tarvitse rajatonta oikeutta päättää kansalaisten uskomuksista voidakseen taata yhteiskuntarauhan. Samalla korostettiin, että omien uskomusten pohtiminen ja ilmaiseminen ovat tärkeitä asioita, joista kukaan ei vapaaehtoisesti luovu. Niinpä kun ihmiset kansalaisiksi tullessaan säilyttävät osan luonnollisesta vapaudestaan, eli kun heidän kansalaisvapautensa tai poliittinen vapautensa määrittäyty, sisältyy siihen välttämättä oikeus määrittää itse omat uskonnolliset näkemyksensä ilman, että valtio puuttuu asiaan. Valtion tulee jopa puolustaa tätä itsemäärämisen tai vapauden aluetta.

Poliittinen vapaus siinä mielessä kuin siitä 1700-luvulla puhuttiin ei siis ollut oikeus osallistua poliittiseen päätöksentekoon. Se oli pikemminkin oikeus itsenäiseen ajatteluun, ja etenkin ajatteluun uskonnosta, joka määrittyi yhä selkeämmin yksityiseksi, jokaisen omaksi asiaksi. Toisaalta oli selvää, etteivät eurooppalaiset valtiot ja kirkot 1700-luvulla useinkaan kunnioittaneet yksilön uskonnollista itsemäärämisoikeutta. Tässä tilanteessa monet omantunnonvapaudesta kiinnostuneet ajattelijat korostivat, että jokainen ihminen kykenee periaatteessa itse näkemään, missä menevät hänen ihmisoikeutensa rajat. Ilmaus ihmisoikeus (*droits naturels des hommes, natural rights of man*) tuli tässä yhteydessä yhä yleisempään käyttöön, kunnes se Yhdysvaltain perustuslaissa 1776 ja Ranskan vallankumouksen ihmisoikeusjulistuksessa 1789 julistettiin lopullisesti yleiseen poliittiseen kielenkäyttöön. Ihmisillä on luovuttamattomia oikeuksia tai vapauksia, ja näiden oikeuksien merkittävin turva ovat ihmiset itse. Valtiosta, vaikka sen tehtävä onkin turvata ihmisen vapaus, voi muodostua myös vapauden tukahduttava despoottinen voima, ja siksi ainoa vapauden suoja on... valistus.

Johtopäätös: valistus ja vapaus

Tämäkin julkaisukanava on jatkuvan vallankumouksen pyhättö. Julkiset kirjastot, lehdet, kirjasarjat, kuten myös peruskoulut ja monet muut myöhemmät instituutiot jatkavat 1700-luvun kirjajihmisten vallankumousta. 1700-luvulla keskeiset ulkoiset oikeudet, joita vallankumouksen katsottiin puolustavan, liittyivät uskonnolliseen vapauteen ja sananvapauteen. Näiden turvaksi tarvittiin sellaista sivistystä ja valistusta, joka tekee

kansalaisista yhä riippumattomampia auktoriteeteista ja perinteistä ja yhä kykeneväisempiä vetämään omat johtopäätöksensä. Hieman varovaiseen sävyyn 1700-luvun kirjajihmiset uskoivat, että poliittinen todellisuus muuttuisi tuon sisäisen vapauden lisääntymisen myötä.

Juuri siksi lehdet, pamfletit ja käännökset sekä leviävä kyky lukea ja saada informaatiota ja sen kautta ajatella itse ja lopulta myös ilmaista itseään kirjallisesti yhä laajemmalle kansalaisten joukolla olivat niin tärkeitä. Valistushankkeen puuhahenkilöt olivat enemmän oikeassa kuin kenties arvasivatkaan. Kriittinen julkinen keskustelu johti vielä 1700-luvun aikana siihen, että hallitsijoiden piti ryhtyä selittämään tekemisiään kirjallisesti laajalle lukevalle yleisölle, ja tämä yleisö vaati yhä hanakammin oikeutta olla aktiivisesti mukana tekemässä päätöksiä siitä, miten yhteistä elämää eletään. Moderni demokratia oli valistuksen luonnollinen seuraus, eikä sen ulkoinen muoto äänioikeuksineen ja puolueineen sinällään ole edes kovinkaan oleellinen asia vapauden historian näkökulmasta.

Kriittinen, moniääninen ja helposti saatavilla oleva keskustelu yhteisestä elämästämme on ehdoton ennakoehdotto äänioikeuteen perustuvalla monipuoluejärjestelmälle. Myös valistuksen ajalla keskeisellä sijalla ollut puolueettoman informaation ihanne on tärkeä, joskin riittämätön. Protestanttiset journalistit pitivät 1700-luvulla melko yleisesti neutraalina totuutena, ettei katolisia pidä suvaita valtiossa lainkaan, koska he ovat poliittisesti vaarallisia, eikä tämän päivän puolueettomuus taatusti näytä lastenlastemme historiankirjoissa sen puhtoisemmalta. Silti puolueettomuuteen ja etenkin moniäänisyyteen pyrkivän keskustelun merkitys vapauden kannalta on ehdoton. Itse pärjäisin hienosti ilman äänioikeuttakin: niin kauan kun on kirjoja ja lehtiä, joiden kautta saan pääsyn erilaisiin tulkintoihin maailmasta, olen vapaa muodostamaan omat näkemykseni. Niin kauan kuin tämäkin lehti on olemassa, saan ilmaista näkemykseni myös kriittiseen sävyyn.

Tästä vapaudesta on valistuksessa kyse, eikä tämä vapaustaistelu ole koskaan ohi. Mitään lopullista taetta tiedon puolueettomuudesta ei ole, eikä mitään sellaista poliittista järjestelmää, jolla voisi taata, että kaikki yhteiskunnan jäsenet saavat tasapuolisesti äänensä kuuluville. Mitään konsensusta tuskin saadaan siitäkään, mitä sellainen tasapuolisuus edes olisi. Valistuksen vallankumoukselliselle hankkeelle riittää siksi haastetta myös tulevaisuudessa. Aidon moniäänisyyden toteutuminen ei ole mikään itsestäänselvyys: pikemminkin se on tavoite, jonka saavuttaminen väistämättä jää aina osittaiseksi. Tässä mielessä valistus, poliittisen vapauden hankkeena, on meidän hankkeemme myös tänään. Ainoastaan silloin, jos kaikilla on tilaisuus ja mahdollisuus ajatella todellisuutta itsenäisesti monipuolisen tiedon varassa, voi heidän vapautensa poliittisina olioina, ihmisinä, jotka osallistuvat yhteisen elämänsä uudelleenajatteluun, toteutua.